

بررسی تحلیلی تحول تاریخی پژوهش‌های غربیان در باره تفاسیر شیعه ۱۹۰۰ - ۲۰۱۶

شیوا تجار*

اعظم پویازاده**

چکیده

نوشتار حاضر بر آن است تا به بررسی و تحلیل وضعیت پژوهش‌های غرب در حوزه تفسیر شیعه از قرآن در چهار دوره زمانی نیمه اول قرن بیستم، نیمه دوم قرن بیستم، دهه اول قرن بیست و یکم و دهه دوم آن تا دوره حاضر بپردازد. برای این منظور از برخی کتاب‌ها و منابع فهرست برای به دست آوردن آماری از این پژوهش‌ها استفاده شده است. همچنین با مطالعه برخی از آثار قرآن پژوهان غربی در این حوزه در دوره‌های مختلف می‌توان تحلیلی از تحول دیدگاه آنان داشت. نتایج کلی این بررسی‌ها حاکی از رشد پیوسته گرایش به موضوع تفسیر شیعه در غرب است که در نیمه دوم قرن بیستم با جهش جدی همراه بوده است و انقلاب اسلامی ایران را می‌توان یکی از دلایل آن برشمرد. همچنین از آغاز قرن بیست و یکم به تدریج تنوع موضوعات پژوهش‌ها افزوده شده و در دهه دوم آن شاهد بیشترین شتاب و تنوع و گستردگی هستیم.

واژگان کلیدی: قرآن؛ تفسیر؛ شیعه؛ غرب؛ خاورشناس؛ مطالعات قرآنی

۱. مقدمه

امروزه با توجه به تعامل بیشتر مسلمانان به صورت عام و شیعیان به طور خاص با غرب و پیشرفت‌های پدید آمده در حوزه ارتباطات و همچنین برای نیل به ارتقای سطح علمی پژوهش‌ها و تعالی و معرفی فرهنگ اسلام و دفاع از آموزه‌های آن باید از آنچه در غرب

* دانشجوی کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران، shtojjar@ut.ac.ir
** دانشیار علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، puyazade@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۹/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۰۲

تحت عنوان پژوهش‌های اسلامی و قرآنی انجام می‌گیرد مطلع شویم، نتایج پژوهش‌های آنان را بدانیم، از نقاط مثبت آن‌ها بهره برده و در جهت نقد روش‌ها و برطرف نمودن خطای اندیشه آن‌ها گام برداریم. بدیهی است که لازمه رویارویی مفید و مؤثر شیعیان با طرز تلقی دیگران و به خصوص غرب نسبت به آن‌ها با شناخت هرچه بیشتر شیعیان از پژوهش‌های غرب و سبک و طرز تفکر آن‌ها میسر خواهد بود. در این راستا بررسی روند این پژوهش‌ها و نوع و سیاق آن‌ها ضروری می‌نماید. از این جهت این نوشتار درصدد بررسی سیر تحول مطالعات غرب در حوزه تفسیر شیعه در بازه زمانی ۱۹۰۰-۲۰۱۶ میلادی است، همین‌طور بررسی تنوع و گستردگی پژوهش‌های غرب در حوزه تفسیر شیعه در دوره‌های موردنظر در این بازه و نیز رویکرد پژوهشگران به تفسیر شیعه از مواردی است که مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. تاریخچه‌ای از آشنایی غرب با قرآن و تشیع

رد پای آشنایی غربیان با قرآن را می‌توان در همان سال‌های اولیه ظهور اسلام و در رده‌هایی که کشیشان مسیحی بر اسلام و قرآن می‌نوشتند مشاهده کرد (رامیار، ۱۳۹۰: ۶۵۳-۶۵۴؛ ریپین، ۱۳۸۶: ۶۳). همچنین طبق عقیده برخی پژوهشگران، حوادث سیاسی اجتماعی آن دوره نیز در نگاه غرب به اسلام تأثیر داشته است. مثلاً سران جنگ‌های صلیبی، مسلمانان را به عنوان بت پرست معرفی می‌کردند و بسیاری از سربازان مسیحی با چنین نگاهی به جنگ با آنان می‌پرداختند (Takim, 2016:19). در همین جنگ‌های صلیبی بود که اروپاییان با فاطمیون مصر که شیعه اسماعیلی بودند آشنا شدند و اولین دیدگاه‌های آنان نسبت به تشیع که تصویری غیر از شیعه امامی به آن‌ها می‌داد شکل گرفت (Kohlberg, 1987:31).

در سده‌های میانی تاریخ اروپا، شاهد گسترش دانش عربی-اسلامی و یادگیری زبان‌های عبری، عربی و یونانی در غرب هستیم که در راستای فهم بهتر متن قرآن انجام می‌گرفت، گرچه غرب هنوز اندیشه‌های خصمانه خود را حفظ کرده بود (ریپین، ۱۳۸۶: ۶۳).

اختراع صنعت چاپ در قرن شانزدهم میلادی و ظهور نخستین ترجمه چاپی قرآن از اتفاقات مهم در راستای آشنایی غرب با قرآن بود (ریپین، همانجا) که قرآن را بیش از پیش در دسترس غربیان قرار می‌داد. ظهور صفویه در ایران را نیز می‌توان عاملی در جهت آشنایی

بیشتر غرب با تشیع به شمار آورد. از آنجا که اطلاعات بدست آمده غرب از این طریق از عامه مردم بود و در محافل علمی غرب مطرح نمی‌شد، آن‌ها همچنان شیعه را فرقه‌ای انحرافی از اصل اسلام و یا نوع ایرانی آن می‌دانستند که در مخالفت با اعراب و در ادامه حمایت از موبدان زرتشتی شکل گرفته است (Kohlberg, 1987:35). همچنین از آنجا که در این دوره امپراتوری عثمانی به قدرت رسیده بود و ارتباط غربیان با مسلمانان و دسترسی به کتابهای آنان از طریق این امپراتوری که از اهل سنت بودند صورت می‌گرفت، اروپاییان تفکرات و عقاید شیعی را از کتاب‌هایی دریافت می‌کردند که با نگاه اهل سنت نوشته شده بودند (Takim, 2016:19).

در نیمه اول قرن بیستم کتاب گرایشهای تفسیری مسلمانان اثر ایگناتسگلتسیر (Ignaz Goldziher) به رشته نگارش درآمد که تصویری غیر دقیق از شیعه و تفسیر آن از قرآن ارائه می‌داد. از آنجا که گلتسیر بیشتر نظرات خود نسبت به تشیع را از منابع اهل سنت گرفته بود و دسترسی بسیار محدودی به کتاب‌های شیعه داشت نمی‌توانست نگرش دقیقی را نسبت به تفسیر شیعه به غربیان بدهد. در حوزه مطالعات قرآنی نیز می‌توان به کتاب تاریخ قرآن نولدکه و سپس مطالعات قرآنی ونزبرو اشاره کرد. در این دوره روند آشنایی با تفسیر شیعه و قرآن پژوهی شکل جدی‌تری را به خود گرفت و همین سبب تنوع در پژوهش‌های انجام گرفته شد. تفسیر مسلمانان از قرآن یکی از موضوعات پژوهشی غرب قرار گرفت و تفسیر شیعه نیز به‌عنوان فرقه‌ای از اسلام در حاشیه این مطالعات قرار گرفت. در نیمه دوم قرن بیستم مطالعات شیعه‌شناسی قوت بیشتری به خود گرفت و به عقیده اتان کلبرگ (Kohlberg, 1987:41) می‌توان انقلاب اسلامی ایران را از عوامل آن برشمرد.

۳. سیر تحول توجه غرب به تفسیر شیعه در دوره‌های مختلف (۱۹۰۰-۲۰۱۶م.)

برای به دست آوردن آماری از پژوهش‌های انجام گرفته در غرب در حوزه تفسیر شیعه و موضوع آن‌ها می‌توان از کتاب فهرست ایندکس اسلامیکوس^۱ (indexIslamicus) که ارائه دهنده کتابشناسی پژوهش‌های انجام گرفته در غرب در حوزه مطالعات اسلامی است بهره گرفت و فهرستی از مشخصات کتابشناسی را با ترکیب کلیدواژه‌های شیعه‌شناسی و همچنین مطالعات قرآنی بدست آورد.

نتیجه جستجو ۱۳۷ اثر را در حوزه مطالعات قرآنی شیعه نشان می‌دهد که از این میان تنها ۵ اثر متعلق به نیمه اول قرن بیستم و فاصله ۱۹۰۰-۱۹۴۰ میلادی است. همچنین در فاصله ۱۹۴۱ تا ۱۹۷۱ هیچ اثری در این زمینه به ثبت نرسیده و از آغاز دهه هفتاد قرن بیستم شاهد آغاز دوره تازه‌ای در پژوهش‌های غربیان در حوزه تفسیر شیعه امامی هستیم که با اثری از اتان کلبرگ در مورد روش‌های تفسیری شیعه امامی آغاز می‌گردد. اثر بعدی در این زمینه پس از ده سال به ثبت رسیده است و روند پژوهش‌ها در این دوره به صورت جدی‌تری دنبال شده است به طوری که تا پایان نیمه دوم از قرن بیستم حدود ۳۶ اثر در حوزه تفسیر شیعه به صورت عام به ثبت رسیده است.

از آن جا که آمار بدست آمده فهرستی از آثار پژوهشگران غربی در حوزه تفسیر کلیه فرق شیعی را از جمله شیعه اسماعیلی و زیدی ارائه می‌دهد و منظور نگارنده از شیعه در این نوشتار شیعه اثنی عشری و یا امامی (در منابع غربی) است، تعداد پژوهش‌هایی که به طور خاص در حوزه شیعه اسماعیلی و زیدی انجام گرفته‌اند از آمار بدست آمده حذف شده و نتیجه در چهار دوره زمانی نیمه اول قرن بیستم، نیمه دوم قرن بیستم، فاصله سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۹ میلادی و بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۶ میلادی و در جدولی به صورت زیر درج خواهد شد. این جدول همچنین نسبت تعداد پژوهش‌های هر دوره به کل دوره و شتاب موجود در پژوهش (تعداد پژوهش انجام گرفته در هر سال) در آن دوره را ارائه خواهد داد. قابل ذکر است که از کل آثار انجام گرفته در حوزه شیعه تنها ۷۸ اثر یعنی تقریباً ۵۷ درصد از آن مربوط به شیعه امامی بوده است.

جدول آمار پژوهش‌های غربیان در حوزه تفاسیر شیعه

نام دوره	تعداد آثار مرتبط با شیعه امامی	نسبت آثار دوره به کل آثار (۷۸ اثر)	شتاب پژوهش
نیمه اول قرن بیستم	۲	۲.۵۶٪	۰.۰۴
نیمه دوم قرن بیستم	۲۴	۳۰.۷۶٪	۰.۴۸
۲۰۰۰-۲۰۰۹	۳۱	۳۹.۷۴٪	۳.۱
۲۰۱۰-۲۰۱۶	۴۱	۵۲.۵۶٪	۵.۸۵

نتایج درج شده در جدول نشان می‌دهند که شاخص شتاب پژوهش مرتب افزایش پیدا کرده است. بیشترین میزان پژوهش مربوط به عصر حاضر است و بیشترین جهش در شتاب

پژوهش را در نیمه دوم قرن بیستم داریم که میزان پژوهش تقریباً دوازده برابر نیمه اول همان عصر بوده است.

۱.۳ دوره اول: نیمه اول قرن بیستم

آمار ثبت شده در جدول بالا نشان می‌دهد که در نیمه اول قرن بیستم تنها نزدیک به ۳ درصد از کل پژوهش‌های انجام گرفته در زمینه تفسیر شیعه از نیمه اول قرن بیستم تا سال ۲۰۱۶ انجام گرفته است. این موضوع عدم آشنایی غرب را با تفسیر شیعه در این دوره نشان می‌دهد و دلیل آن رامی‌توان استفاده غرب از منابع اهل سنت و در دسترس قرار نداشتن کتاب‌های شیعی در آن دوره دانست. علاوه بر این، نگاه نویسندگان کتاب‌های اهل سنت نسبت به شیعه به عنوان فرقه‌ای بدعت‌گذار در اسلام سبب القاء همین اندیشه به غرب شده و از اهمیت مطالعاتی کتاب‌ها و منابع اسلامی شیعی کاسته است.

قدیمی‌ترین اثر معرفی شده در موضوع شیعه و تفسیر قرآن در ایندکس اسلامیکوس مربوط به پژوهشی متعلق به سال ۱۹۱۳ میلادی و آنهم مطلبی در مورد زیادات شیعه به قرآن است. عنوان پژوهش و موضوع آن رواج اندیشه‌ای در غرب نسبت به تلقی شیعه از قرآنرا نشان می‌دهد که آن نیز خود بازتابی از تفکرات اهل سنت است. این اثر شامل ترجمه انگلیسی بخشهایی از یک نسخه خطی یافت شده در هندوستان است که نویسنده آنادعای قرآنی بودن آن فرازا را داشته است. نویسنده غربی در این مقاله به جعلی بودن نوشته‌های این نسخه خطی در انتساب آن به قرآن اشاره کرده و عموم شیعیان را از پذیرش این موضوع بری دانسته است و جعل این نوشته‌ها را تلاش یک یا تعداد محدودی شیعه برای دفاع از آموزه‌های شیعی خود دانسته است (Tisdall, 1913:230).

پژوهش بعدی در این زمینه مربوط به سال ۱۹۲۷ میلادی و در رابطه با نگاه شیعه اسماعیلی به قرآن است.^۲ پس از آن در سال ۱۹۲۹ بخشی از یک تفسیر شیعی قرآن به انگلیسی که در حوزه تفسیر شیعی اسماعیلی معرفی شده است و شامل تفسیر سوره حمد است در مجله جهان اسلام (Moslem World) چاپ شد تا خوانندگان با دیدگاه کلامی و تفسیر شیعی قرآن آشنا شوند.^۳ دو اثر دیگر نیز در این دوره به ثبت رسیده است که مربوط به قرائات زید بن علی (ع) از قرآن می‌شود^۴ و در مقوله شیعه اثنی عشری نمی‌گنجد.

مشاهده می‌شود که در این دوره علاوه بر اینکه میل و گرایش در پرداختن به موضوع تفسیر شیعه دیده نمی‌شود، حوزه خاص شیعه اثنی عشری نیز به طور خاص مورد توجه قرار نگرفته است و این دو اثری هم که به طور مستقیم از نوع زیدی و یا اسماعیلی شناخته نشده‌اند، ارتباط خاص با شیعه اثنی عشری ندارند.

در کنار این پژوهش‌ها از مهمترین فعالیت‌های انجام گرفته در این دوره در حوزه مطالعات اسلامی، نگارش اولین ویرایش از دایرةالمعارف اسلام (Encyclopedia of Islam) است که در فاصله سال‌های ۱۹۱۳ تا ۱۹۳۶ به رشته تحریر درآمده است. با مطالعه مدخل «تفسیر» ("Tafsir") در این دایره المعارف می‌توان تا حدودی با دیدگاه غرب در این دوره نسبت به تفسیر به طور عام و تفسیر شیعه به طور خاص آشنا شد. در مدخل «تفسیر» از این دایرةالمعارف، تفسیر طبری، زمخشری و بیضاوی به عنوان منابع تفسیری قرآن معرفی شده‌اند. همین‌طور تفسیر فخر رازی نیز مورد اشاره قرار گرفته است. نویسندۀ مدخل با توجه به بحث‌های رایج در آن زمان در خصوص روایات اسلامی (و بعضاً نظرات گلتسیر که در این زمان تأثیر بسیاری در دیدگاه غرب نسبت به تشیع داشته است) صحت احادیثی که کتاب‌های تفسیری با تکیه بر آنها نوشته شده‌اند را زیر سوال برده است. از نظر نویسنده مدخل، بسیاری از این احادیث در راستای اثبات حکمی فقهی و یا آموزه‌ای دینی جعل شده‌اند و یا اصلاً بدون هیچ هدف خاصی نوشته شده‌اند. نویسنده سپس از تفسیر طنطاوی به عنوان تفسیری که از اصول مدرن علمی پیروی می‌کند یاد می‌کند (Carra de "Tafsir": Vaux, 2012). بنابراین ملاحظه می‌شود که در این زمان در مدخل تفسیر هیچ اشاره‌ای به شیعه و تفسیر شیعه دیده نمی‌شود، گویی ژانر تفسیری شیعه اصلاً در مقوله تفسیر مسلمانان از قرآن نگنجانده است.

امین خولیدر تکمله‌ایکه بر مدخل تفسیر در دایره المعارف الاسلامیة (خولی، ۱۳۹۰: ۱۰۱)، نسخه عربی دایره المعارف اسلام، در نیمه اول قرن بیستم نوشته است، تفسیر شیعی را در کنار تفسیر صوفیانه از گرایش‌های تفسیری می‌داند که مطالبی را به معانی قرآن افزوده‌اند و از علوم ناشناخته یا خاصی از قرآن سخن می‌گویند. آنچه خولی از آن سخن می‌گوید، بدون تردید تفاسیر متقدم شیعه همچون تفسیر تستری، تفسیر امام جعفر صادق A (که در صحت انتساب آن به امام تردید است) و امثال آن می‌باشد و این نشان می‌دهد که حتی در جهان اسلام نیز میزان آشنایی با تفاسیر عقلگرا در شیعه همچون التبیان شیخ طوسی و یا مجمع الیاب بسیار کم بوده است. سپس وی ادامه می‌دهد که در این مجال

مختصر نیازی به بررسی این گرایش‌ها نیست، چون کمتر به این‌ها پرداخته شده و گرفتاری‌ها و مصیبت‌های آن‌ها پنهان مانده است (همان). بنابراین می‌بینیم اولاً تفسیر شیعی به‌عنوان گرایشی خاص از تفسیر و نه خود تفسیر قرآن شناخته می‌شود و ثانیاً خولی ایتفسیر را باعث گرفتاری‌هایی می‌داند.

از دیگر پژوهش‌هایی که در غرب در حوزه شیعه و تفسیر قرآن در این دوره انجام گرفته است، نگارش کتاب گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان نوشت‌های گناتسگلتسیر است که همان‌طور که اشاره شد تأثیر قابل توجهی در شیوه پژوهش‌های غرب و دیدگاه آنان نسبت به شیعه داشته است و به عقیده آندرو ریپین (Rippin, 2014: 98) زیربنای مطالعات مدرن در حوزه تفسیر شیعه را بنا نهاده است. از آنجایی که گلتسیر پژوهش‌های خود در خصوص تفسیر شیعه را از منابع اهل سنت گرفته بود و به منابع شیعی که در میان خود شیعیان رواج داشته دسترسی نداشت، بسیاری از ارجاعات خود به تفسیر شیعی از آیاترا از منابع اهل سنت که آن را رد می‌کردند دریافت نموده بود. همچنین او به همین دلیل بیشتر توجه خواننده را به عقیده تحریف و نقص قرآن از نظر شیعه و نقش علی(ع) در نگارش یک مصحف خاص جلب می‌نمود، به طوری که برای خواننده کتاب این‌طور تداعی می‌شد که این موارد جزو ویژگی‌های یک تفسیر شیعی هستند (Ibid). با وجود نقدهایی که بر قضاوت‌های گلتسیر وارد است ولی می‌توان او را کسی دانست که این عقیده را که تشیع برخاسته از نفوذ ایرانیان در اسلام است و یا اینکه شیعه سنت پیامبر(ص) را رد می‌کند، بی‌اعتبار نمود (Takim, 2016: 21). با مطالعه فصل پنجم از کتاب گرایش‌های تفسیری مسلمانان (ر.ک. گلتسیر، ۱۳۸۳، فصل ۵) که در مورد تفسیر فرقه‌ای قرآن است می‌توان مشاهده نمود که عمده تفاسیر شیعه مورد توجه غرب در آن عصر تفسیر قمی بوده است که صحت انتساب آن به نویسنده از نظر علمای متأخر شیعه مورد تردید است. در این مطالعات، انبوهی از روایات غلوآمیز و جعلی که از نظر اکثریت علمای شیعه متقدم رد شده بودند مورد استناد قرار گرفته، عمومیت یافته و بر اساس آن‌ها نسبت به روش تفسیری عموم شیعه داوری می‌شود. همچنین به گفته آندرو ریپین (Ibid, p. 98) گلتسیر تفسیر شیعه را تظاهر و نمودی از دل‌بستگی‌ها و گرایش‌های فرقه‌ای دانسته و آن را خارج از مسیر اصلی قرآن معرفی می‌کند. به طور کلی ویژگی‌های پژوهش‌های غرب در حوزه تفسیر شیعه در نیمه اول قرن بیستم را می‌توان در موارد زیر خلاصه نمود:

- بی‌علاقگی به موضوع تفسیر شیعه در پژوهش‌ها نسبت به دوره‌های بعد

- نگاه به شیعه به مثابه فرقه‌ای بدعت‌گذار در اسلام
- نگاه به شیعه به طور عام بدون توجه خاص به شیعه اثنی عشری
- شناخت تفاسیر شیعه از طریق منابع اهل سنت
- توجه صرف به تفاسیر روایی شیعه همچون تفسیر قمی، عیاشی و کوفی

۲.۳ دوره دوم: نیمه دوم قرن بیستم

حدود بیست سال پس از شروع نیمه دوم قرن بیستم شاهد ثبت اثری از اتان کلببرگ در حوزه تفسیر شیعه امامی هستیم.^۵ ده سال پس از انتشار این اثر یعنی اوایل دهه هشتاد قرن بیستم را می‌توان نقطه‌شروعی برای سیل عظیم پژوهش‌های غرب در خصوص تفسیر شیعه دانست.

آغاز این دوره همزمان با آغاز نگارش ویرایش دوم دایرةالمعارف اسلام است که از سال ۱۹۵۴ میلادی به رشته تحریر درآمد. مدخل «تفسیر» («Tafsir») در جلد دهم این دایرةالمعارف آمده که در سال ۲۰۰۰ میلادی چاپ شده است و دیدگاه غرب را در اواخر این دوره نسبت به تفسیر به صورت کلی و تفسیر شیعه به طور خاص نشان می‌دهد. ملاحظه می‌شود که مدخل تفسیر به طور کامل تراز قبل نگاشته شده است و این گویای آشنایی بیشتر غرب با اسلام و مکاتب تفسیری آن است. در این نسخه در شرح تفسیر، برخلاف نسخه اول که نامی از تفسیر شیعه برده نمی‌شود، اشاره‌ای هم به تفاسیر شیعی می‌شود، هرچند که این اطلاعات بسیار ناکافی و محدود هستند.

آندرو ریپین نویسنده مدخل تفسیر در این دایرةالمعارف آنجا که از تفاسیری که با نگاه کلامی خاصی نوشته شده‌اند نام می‌برد، مثالی از حقائق التأویل فی متشابه التنزیل شیخ رضی می‌زند، بدون اینکه اشاره‌ای به دیدگاه کلامی وی و انتساب او به تشیع کند. او در اشاره به تفسیر الکشاف زمخشری اظهار می‌دارد که گرچه این تفسیر مشهور به تفسیر معتزلی است اما برخی تفاسیر دیگر به خصوص تفاسیر شیعی همچون تفسیر شیخ طوسی و طبرسی بیشتر از الکشاف گویای عقاید معتزلی هستند («Tafsir», Rippin, 2000: 10/86). پس ریپین ویژگی بارز تفاسیر شیعی مهمی چون التبیان و مجمع البیان را معتزلی بودن آنها می‌داند.

ریپین در دوره کلاسیک تفسیر از جامع البیان طبری نام می‌برد و همچنین توجه خواننده را به تفاسیر شیعی همچون فرات کوفی، عیاشی و تفسیر قمی جلب می‌کند که از نظر

دیدگاه‌های کلامی با طبری مخالفت دارند (Ibid). او در دوره بلوغ و شکوفایی تفسیر از تفاسیر بسیاری از اهل سنت نام می‌برد و در این میان به التبیان شیخ طوسی به‌عنوان تفسیر مهم شیعی و مجمع‌البیان طبرسی به‌عنوان اثری نسبتاً متعادل در بیان عقاید شیعه هم اشاره دارد (Ibid). همچنین در دوره معاصر به تفاسیر اجتماعی، علمی و تفسیر موضوعی اشاره شده و از هر نوع مثال‌هایی از تفاسیر نام برده شده است که همگی مربوط به اهل سنت هستند و در این میان حتی اشاره‌ای هم به تفاسیر شیعه معاصر همچون المیزان و یا من وحی القرآن نشده است (Ibid, p. 87-8).

ریپین در ادامه بحث از انواع تقسیم‌بندی‌ها برای تفاسیر، پس از اینکه نظرات هر مفسر را بازتابی از منشورات فکری او (مثلاً انتساب او به تشیع و یا اهل سنت) می‌داند که در گزینش معانی از جانب او برای عبارات قرآنی تاثیر دارد، در نظر گرفتن تقسیم‌بندی تفاسیر به تفسیر شیعه و اهل سنت را غیر مرتبط با نوشته خود که بیان موضوع تفسیر به طور عام است می‌داند. این در حالی است که او در این ژانر کلی تفسیر از تفاسیر برجسته معاصر شیعه ذکر می‌آورد. این موضوع می‌تواند گویای عدم آشنایی او و بسیاری دیگر از غربیان با تفاسیر شیعه در این دوره باشد.

هنری کربن (Henry Corbin) از کسانی بوده است که در دهه آخر این دوره به پژوهش در مورد رویکرد باطنی هرمنوتیک قرآنی شیعه و یا اسلام ایرانی طبق گفته او پرداخته است که گویای نگاه او به شیعه به‌عنوان نسخه‌ای ایرانی از اسلام است.^۶

در اواخر این دوره پژوهش‌هایی در غربدر حوزه بررسی سیر تحول تفسیر قرآن از منظر مفسران (شیعه و اهل سنت) دوره‌های مختلف انجام گرفته است که در سال‌های بعد به صورت جدی‌تری دنبال شده است. جین مک اولیف (Jane McAuliffe) و رابرت گلیو (Robert Gleave) پژوهش‌هایی در این راستا داشته‌اند.

مک اولیفدر کتابی با نام مسیحیان قرآنی: تحلیلی از تفاسیر کلاسیک و مدرن (Qur'anic Christians: an Analysis of Classical and Modern Exegesis) سیر تحول تفسیر آیات مربوط به توصیف مسیحیان در قرآن را از منظر ده مفسر مختلف از شیعه و اهل سنت در دوره‌های مختلف تاریخی که البته شامل تنها چهار مفسر شیعه می‌شود بررسی کرده است. او از میان تفاسیر شیعه به تفسیر ابوالفتوح رازی، کاشانی، طوسی و طباطبایی مراجعه کرده است (Thaver, 2012: "Twelver Shi'i Tafsir"). در این کتاب بخشی با عنوان «تفسیر از طبری تا

طباطبایی» به شرح حال مفسران اختصاص یافته است (”contents”, 1991, McAuliffe) و نگاه نویسنده به المیزان به عنوان نمونه‌ای از تفسیر مدرن را می‌توان دریافت (Ibid:34).

رابرت گلیواز کسانی است که در اواخر این دوره پژوهش مفصلی را در مورد روش تفسیری شیعه و سبک آن در خصوص مسئله ازدواج موقت از نظرگاه مفسران مختلف شیعی انجام داده است. او مسئله ازدواج موقت را از تفسیر آیه ۲۴ سوره نساء در تفاسیر شیعی دوره‌های مختلف بررسی کرده است (گلیو، ۱۳۹۵، الف: ۳۴۵-۳۸۳) و به این طریق سیر تحول تفسیر شیعه را در چند دوره نشان داده است.^۷ او تفاسیر کوفی، عیاشی، امام حسن عسکری، قمی، طوسی، ابوالفتوح رازی و طبرسی را در مسئله موردنظر با هم مقایسه کرده است. علاوه بر این‌ها او از تفسیر فارسی جرجانی و سپس تفاسیر فیض کاشانی و بحرانی و حویزی نیز بهره برده است. سپس از میان تفاسیر معاصر، به تفسیر علامه شبیر، المیزان علامه طباطبایی و الجامع آیت‌الله بروجردی و تفسیر اثنی عشری شاه عبدالعظیمی و من وحی القرآن نیز مراجعه کرده است و از کنز الدقائق و همین‌طور تفسیر المعین نورالدین محمد کاشانی نیز بهره برده است که توجه او را به تعداد زیادی از تفاسیر شیعی نشان می‌دهد.

اینگونه مطالعات تطبیقی و مقایسه‌ای که در این دوره به صورت محدود گزارش شده است، در دوره‌های بعد حجم بیشتری از مطالعات را به خود اختصاص داده است. همچنین پژوهش‌های مفصل‌تری در خصوص سبک و سیره تفسیری علامه طباطبایی به چشم می‌خورد.

به طور کلی ویژگی‌های پژوهش‌های غرب در حوزه تفسیر شیعه در نیمه دوم قرن بیستم را می‌توان در موارد زیر خلاصه نمود:

- آغاز توجه به شیعه امامی در ژانر کلی شیعه در اواخر دوره
- آغاز آشنایی با تفاسیر عقلی شیعه همچون التبیان و مجمع البیان و تفاسیر جدیدتری چون المیزان
- توجه به روش تفسیری شیعه (هرمنوتیک تفسیری شیعه) با تاکید بر باطنی دانستن آن
- بهره‌گیری از تفاسیر متنوعی از شیعه در پژوهش‌های تطبیقی تفاسیر شیعه
- آغاز مطالعات تطبیقی تفسیری در دوره‌های مختلف تفسیر مسلمانان به طور عام و شیعه به طور خاص

۳.۳ دوره سوم: فاصله سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۰ میلادی

آمار بدست آمده در خصوص میزان پژوهش‌های انجام گرفته در فاصله سالهای ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۹ میلادی حاکی از گسترش و تنوع در آثار انجام گرفته در حوزه تفسیر شیعه در این دوره است .

مدخل مربوط به تفسیر (Exegesis) در دایره المعارف ایرانیکا (Encyclopedia Iranica) که تقریباً در آغاز این دوره منتشر شده است شامل مقالات متعددی در حوزه تفسیر شیعه است که توجه بیشتر غرب به حوزه تفسیر شیعه را در این دوره نشان می دهد. از دیگر منابع مهم در حوزه مطالعات اسلامی در غرب در این دوره نگارش دایره‌المعارف قرآن (Encyclopedia of Qur'an) است که در سال ۲۰۰۶ میلادی به پایان رسید. اطلاعاتی که مطالعه مدخل «تفسیر» (Exegesis) در این دایره‌المعارف ارائه می دهد بسیار کامل تر از آن چیزی است که در دوره‌های قبل و در دایره‌المعارف اسلام ارائه شده بود و روش تفسیری شیعه را در دو دوره پیش از آل بویه و پس از آن بیان می کند. همچنین اختصاص یک مدخل از این دایره المعارف به موضوع « تشیع و قرآن » (Shi'ism and the Qur'an) پس از پرداختن به موضوع « شیعه » نشان از توجه بیشتر غرب در این دوره به ژانر تفسیری شیعه دارد. عناوین و محتوای دیگر آثار پژوهشی در حوزه تفسیر شیعه در این دوره نیز در این راستا مفید خواهد بود.

۱.۳.۳ دایره‌المعارف ایرانیکا

مدخل مربوط به «تفسیر» در دایره المعارف ایرانیکا شامل عناوین فرعی دیگری از جمله موضوعاتی مربوط به تفسیر شیعه به صورت زیر است :

- «تفسیر شیعی» (Exegesis: in Shi'ism)

- «تفسیر اخباری و تشیع رازوار پساصفوی»

(Exegesis: in Ikhbari and post-safavid Esoteric Shi'ism)

- «تفاسیر فارسی» (Exegesis: in Persian)

همچنین در این دایره المعارف مدخلی نیز به موضوع «هرمنوتیک تفسیر پیشامدرن اسلامی و شیعی» (Hermeneutics of pre-modern Islamic and Shi'ite exegesis) اختصاص یافته است. این موضوع توجه و نیاز بیشتر پژوهشگران غرب را به موضوع تفسیر شیعه نشان

می‌دهد. در ادامه توضیحاتی در مورد برخی از عناوین مربوط به موضوع تفسیر شیعه از این دایره المعارف ذکر می‌شود.

۱.۱.۳.۳ مدخل تفسیر - تفسیر شیعی

مدخل تفسیر شیعی در دایره المعارف ایرانیکا توسط مئیر باراشر نوشته شده است که پژوهش‌هایی در بیان سبک و اصول تفسیری شیعه متقدم دارد. آراء باراشر در رابطه با تفسیر شیعه از قرآن در این پژوهش نمایان است. آرائی که نویسنده مدخل «تفسیر» در دایره المعارف قرآن در بحث از تفسیر شیعه امامی به آنها اشاره کرده بود.

باراشر در این مدخل بیان می‌کند که شیعیان بیشتر از اهل سنت برای اثبات مدعاهای خود به قرآن استناد می‌کنند. او به عقاید شیعه مبنی بر فوق بشری و سری بودن امامان، اینکه تنها امامان حق تفسیر قرآن را دارند و لزوم اطاعت شیعیان از امام اشاره می‌کند. همچنین او رویکرد تمثیلی و نمادین، تعصب تند ضد اهل سنت، حمایت از آموزه امامت و مفاهیمی نظیر عصمت، شفاعت، بداء و براءت را از ویژگی‌های تفسیر شیعی می‌داند. او به اختلاف قرائات و عقیده به نقصان قرآن اشاره کرده و آن را ویژگی سنت تفسیری اولیه شیعی می‌داند. همچنین او یکی دیگر از روش‌های تفسیری شیعه را استفاده از ارزش عددی حروف در تفسیر آیات به خصوص تفسیر آیات شامل حروف مقطعه می‌داند و البته اشاره می‌کند که چنین عقایدی را در میان مفسران اصولی متقدم مثل شیخ طوسی و طبرسی نمی‌توان دید.

باراشر در اشاره به تفاسیر شیعه امامی متقدم، تفاسیر فرات کوفی، عیاشی، قمی، حقایق التفسیر القرآنی منسوب به امام جعفر صادق (ع) و تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) را نام برده و سپس به تفسیر التبیان، مجمع البیان و روض الجنان نیز به عنوان تفاسیر دوره پس از غیبت اشاره می‌کند. او از میان تفاسیر دوره صفویه تفاسیر تاویل الآیات الظاهره، البرهان و الصافیبه عنوان مجموعه‌هایی گردآورده شده از نظرات مفسران پیشیناشاره می‌کند. همچنین او بهال میزان علامه طباطبایی و من وحی القرآن شیخ محمد حسین فضل الله نیز به مثابه نمایندگان تفاسیر مدرن شیعی نگاه می‌کند (Bar Asher, 1999: "Exegesis in Shi'ism").

۲.۱.۳.۳ مدخل «هرمنوتیک تفسیر شیعه» و مدخل «تفسیر- در اخباریها و تشیع رازوار

پسا صفوی»

تاد لاوسن (Tod Lawson) در نگارش مدخل هرمنوتیک در دایرةالمعارف ایرانیکا به هرمنوتیک تفاسیر متقدم شیعی پرداخته است (Lawson, 2003: "Hermenutics of premodern Islamic and Shi'ite exegesis"). او هرمنوتیک شیعه امامی را براین اصل استوار می‌بیند که نه تنها خود قرآن بلکه تفسیر و تبیین آن نیز وحی خدا است که از طریق امامان و نسل آنها برای مردم بیان می‌شود^۹. او همچنین بخش ششم از مدخل تفسیر در همین دایره المعارف را در مورد سنت تفسیر در میان اخباریها و تشیع رازوار صفوی نوشته است که نشان از اهمیت موضوع تفسیر شیعه و پرداختن به موضوعات جزئی‌تر آن چون تفسیر اخباری‌ها دارد.

۳.۱.۳.۳ مدخل تفسیر - تفسیر فارسی

در اشاره به تفاسیر فارسی، آنابل کیلر (Annabel Keeler) تحت عنوانی فرعی از مدخل مربوط به تفسیر در دایرةالمعارف ایرانیکا تاریخچه‌ای از تفاسیر فارسی که شامل تفاسیر شیعی و اهل سنت می‌شود را ارائه داده و سپس در بحث از تفاسیر فارسی معاصر به تعدادی از تفاسیر شیعی مانند روان جاوید، تفسیر سوره حمد و علق آیت الله خمینی، پرتوی از قرآن آیت‌الله طالقانی و همچنین تفسیر نمونه اشاره می‌کند ("Exegesis in Persian": Keeler, 1999). این مطلب توجه بیشتر قرآن پژوهان غربی را به مقوله تفاسیر فارسی شیعی در آغاز این دوره نشان می‌دهد.

۲.۳.۳ دایرةالمعارف قرآن

مدخل «تشیع و قرآن» در دایره المعارف قرآن (Bar Asher, 2004: 4, 593-604, "Shi'ism & the Qur'an") همان پژوهش باراشر در حوزه تفسیر شیعه متقدم است که در بخش «تفسیر شیعی» از مدخل «تفسیر» در دایره المعارف ایرانیکا مورد بررسی قرار گرفت. مدخل مربوط به تفسیر ("exegesis") در دایرةالمعارف قرآن در دو بخش «تفسیر در دوران کلاسیک و قرون متقدم» و همچنین «تفسیر دوران مدرن و معاصر» به قلم دو نویسنده مختلف به نگارش درآمده است.

در بخش تفسیر کلاسیک، پس از بیان مباحث کلی در تفسیر قرآن و اشاره به تفاسیر متقدم، تفاسیر ادبی، فقهی و کلامی، بخشی به معرفی تفاسیر مهم اهل سنت اختصاص داده شده و سپس موضوع تفسیر شیعه تحت عنوانی فرعی و در کنار تفسیر خوارج ذکر شده است ("Exegesis: Classical", 2002:2, 116, Gilliot). در این بخش فرعی ابتدا از تفسیر خوارج نام برده شده، سپس به شیعه زیدی اشاره می‌شود و پس از آن شیعه امامی و اسماعیلی مورد بحث قرار می‌گیرد. تفسیر صوفیانه نیز عنوان دیگری است که پس از شیعه به آن پرداخته می‌شود. در بحث از تفسیر صوفیانه به تفسیر منسوب به امام جعفر صادق (ع) اشاره شده است (Ibid). انتخاب عنوان «تفسیر خوارج و شیعه» از طرف نویسنده مدخل برای بیان ویژگی‌های تفسیر شیعه نشان از نگاه او به شیعه به عنوان فرقه و جریان خارجی خارج از مسیر اصلی اسلام است، عقیده‌ای که در نگاه دیگر پژوهشگران غربی نیز دیده می‌شد.

در بحث از تفسیر شیعه امامی در مدخل تفسیر کلاسیک و متقدم، دوران تفسیر شیعه به پیشابویه و پسا بویه تقسیم شده است. نویسنده، اواخر قرن سوم و اوایل قرن چهارم را دوره تفسیرنگاری شیعه قبل از آل بویه می‌داند و به تفاسیر فرات کوفی، تفسیر عیاشی، قمی و نعمانی اشاره می‌کند و در مورد تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) به مقاله باراشرارجاع می‌دهد. او در بیان ویژگی‌های تفسیری شیعه در این دوره همان نظرات باراشر را بیان می‌کند. توجه به احادیث شیعی، تمرکز دقیق بر متن قرآن در کنار توجه به آیاتی که ظرفیت اشارات شیعی دارند و حداقل گرایش به موضوعات کلامی مثل امامت، عصمت امام و یا شفاعت و همچنین گرایش افراطی ضد اهل سنت از مواردی است که او در این خصوص بر می‌شمرد. او سپس از قول باراشر بیان می‌کند که روش مورد استفاده مفسران شیعه دوره پیشابویه از طرفی ماهیتی متنی دارد که در پی ایجاد هماهنگی میان متن قرآن و فرضیات ذهنی آنان است و از سوی دیگر برداشت‌هایی نمادین است که مفاهیم اساسی شیعه امامی در قرآن بر آن استوار است. او در ادامه اضافه می‌کند که گاه برخی چاپ‌های جدید این متون با حذفیاتی از بیانات ضد اهل سنت افراطی چاپ شده‌اند (Ibid, p. 117).

این نویسنده، دوره آل بویه را عصری طلایی برای نوآوری‌های شیعه امامی در تفسیر می‌داند. در دوره پس از آل بویه به تفسیر روض الجنان و روح الجنان ابوالفتح رازی و البرهان فی تفسیر القرآن‌سید هاشم بحرانی اشاره کرده است. علاوه بر این دو، نویسنده به التبیان شیخ طوسی و مجمع‌البیان طبرسی هم اشاره می‌کند و آن‌ها را در توجه به قرائات و توضیحات لغوی آیات قرآن و نگاهی معتدلانه نسبت به عباراتی که برای شیعه اهمیتی

خاص دارند، شبیه به تفاسیر معتزلی و اهل سنت می‌داند (Ibid, 117-118)، معتزلی دانستن تفاسیر شیخ طوسی و طبرسی همان چیزی است که ریپین نیز در نوشتن مدخل «تفسیر» دایره‌المعارف اسلام به آن اشاره کرده بود.

در بخش دوم از مدخل تفسیر که مربوط به دوران مدرن و معاصر می‌شود، به ارائه تلاش‌های تفسیری مسلمانان از نیمه قرن نوزدهم تا کنون پرداخته شده است و تفاسیر موضوعی، اجتماعی، عقلی و علمی قرآن مورد توجه قرار گرفته است. در ذکر از تفاسیر عقلگرا به تفسیر سید احمد خان هندی و محمد عبده اشاره شده و تفسیر طنطاوی نیز نمونه بارزی از تفسیر علمی دانسته شده است. به این ترتیب ردی از تفاسیر معاصر شیعه را نمی‌توان در این نوشته یافت، تنها اشاره‌ای گذرا به میزان علامه طباطبایی را می‌توان در بحث از تفسیر علمی به عنوان تفسیری که در آن عناصری از تفسیر علمی دیده می‌شود مشاهده کرد (Wielandt, 2002: 4, 130).

از بررسی مدخل تفسیر در دایره‌المعارف قرآن می‌توان دریافت که گرچه در این دوره فعالیت‌هایی در راستای شناخت تفاسیر شیعه انجام گرفته است، ولی به نظر می‌رسد که در زمان نگارش مدخل تفسیر که حدود سال ۲۰۰۲ میلادی بوده است، هنوز اهمیت بسیاری از تفاسیر شیعه از جمله میزان که کار سترگی در تفسیر محسوب می‌شود از چشم نویسندگان غربی پوشیده مانده است و یا حداقل مورد توجه ویژه قرار نگرفته است، این در حالی است که در سال‌های بعدی در این دوره فعالیت‌هایی در حوزه میزان پژوهی انجام گرفته است.

۳.۳.۳ پژوهش‌های دیگر

علاوه بر مدخل‌های نوشته شده در دایره‌المعارف‌ها پژوهش‌های دیگری نیز در این دوره به صورت پراکنده در موضوعات گوناگون در حوزه تفسیر شیعه انجام شده است که گسترده‌تر شدن و تنوع موضوعات پژوهش تفسیر شیعه را در این دوره نشان می‌دهد.

در سالهای آغازین این دوره می‌توان به پژوهش‌های مئیر باراشر در زمینه تفسیر شیعه اشاره کرد که از اواخر دوره قبل آغاز شده و همچنان در این دوره ادامه پیدا کرده است. به عنوان نمونه می‌توان به کتاب متن مقدس و تفسیر در تشیع امامی متقدم (Scripture and Exegesis in early Imami Shi'ism) مئیر باراشر در سال ۱۹۹۹ در مورد تفسیر شیعه امامی اشاره کرد که یکی از منابع مهم برای پژوهشگران پس از او در جهت بررسی سبک و روش

تفسیری شیعه قرار گرفته است. در سال ۲۰۰۰ میلادی باراشر همچنين در مورد تفسیر منسوب به امام حسن عسکری(ع) و اعتبار آن نیز به بررسی پرداخته و به تفاوت‌ها و شباهت‌های این تفسیر با تفاسیر شیعی دیگر متقدم اشاره کرده است (باراشر، ۱۳۹۵، الف: ۱۷۲-۱۷۳).^{۱۰} همچنین او در مورد کتاب قرائات سیاری نیز پژوهشی در سال ۲۰۰۸ میلادی داشته است (باراشر، ۱۳۹۵، ب: ۱۰۱-۱۴۶).^{۱۱}

از دیگر پژوهش‌ها در زمینه تفسیر شیعه در این دوره می‌توان به پژوهش‌رابرت گلیو (Robert Gleave) در خصوص تفاسیر اخباری^{۱۲}، دایانا استیج روالد (Diana Steigerwald) در خصوص تاویل شیعه امامی^{۱۳}، راینر برنر (Reiner Brunner) در مورد مسئله تحریف قرآن در تفاسیر شیعه^{۱۴} و همچنین پژوهش باراشر در مورد کتاب قرائات سیاری^{۱۵} اشاره کرد.

«قرآن ناطق و قرآن صامت»^{۱۶} اثر دیگری در این دوره است که نویسنده آن، محمود ایوب (Mahmoud Ayoub)، برای شناساندن اندیشه شیعی به دانشجویان و پژوهشگرانی که تا کنون از طریق منابع اهل سنت شیعه را مطالعه کرده‌اند، نقش امام را در تلقی شیعیان از وحی بیان می‌کند. او همچنین اصول تفسیر شیعی و تحولات آن را در طول تاریخ بیان کرده و در نهایت نمونه‌ای از تفسیر شیعی را در تفسیر آیه ابلاغ (مائده: ۶۷) از منظر تعدادی از مفسران شیعه در دوره‌های مختلف تاریخی بیان می‌کند. این قرآن پژوه به تفسیرهای المیزان علامه طباطبایی و البیان‌آیت‌الله خویی به عنوان تفاسیر معاصر اشاره کرده و آن‌ها را در تلاش برای سخن گفتن با انسان امروزی از درون سنت کلامی و فلسفی می‌داند. همچنین نویسنده ادامه می‌دهد که این تفاسیر به تفاسیر دوران کلاسیک تفسیر شباهت دارند و به عنوان نمونه به تفسیر آیت‌الله خویی اشاره می‌کند و بیان می‌کند که او علاوه بر مخالفت با آراء سنتی اهل سنت با برخی تصورات شیعی نیز مخالفت کرده است (ایوب، ۱۳۹۴: ۲۵۵-۲۵۶).

کتاب گزیده‌ای از تفسیرهای قرآنی (An Anthology of Quranic commentaries) اثر دیگری در این دوره است که نظرات مفسرانی از مذاهب مختلف اسلامی را در مورد شش آیه بحث برانگیز در دیدگاه‌های کلامی مختلف آورده است. در این کتاب از میان تفاسیر شیعی به تفاسیر قمی، کوفی، عیاشی، طبرسی، کاشانی و شیخ فضل الله مراجعه شده است (Hamza, Rizvi, Mayer, 2008, "Contents").

در نهایت، ویژگی‌های پژوهشی دهه اول از قرن بیست و یکم را می‌توان به طور خلاصه به صورت زیر جمع بندی نمود:

- توجه بیش از پیش به روش‌ها و کتاب‌های تفسیری شیعه امامی
- ادامه استفاده از تفاسیر قمی و عیاشی و استناد به روایات موجود در این کتاب‌ها برای شناخت روش تفسیری شیعه همچون دوره‌های گذشته
- توجه به مفاهیمی چون تقیه، عصمت، شفاعت، بداء و براءت
- آغاز توجه به دوره‌بندی تاریخ تفسیر شیعه و ویژگی‌های تفسیری هر دوره
- آشنایی با تفاسیر فارسی شیعی معاصر
- پرداختن به تفاسیری از شیعه با رویکردهای خاص مثل تفاسیر اخباری
- توجه و اعتبار سنجی تفاسیر موردی شیعه مثل تفسیر امام حسن عسکری (ع)

۴.۳ دوره چهارم: از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۶ میلادی

در سال‌های اخیر (۲۰۱۰-۲۰۱۶) مطالعات قرآن‌پژوهی شیعه در غرب با سرعت و تنوع بیشتری نسبت به قبل انجام گرفته است که این مطلب از بررسی آمار بدست آمده در جدول قابل ملاحظه است. این فعالیت‌های پژوهشی را می‌توان در انواع زیر دسته‌بندی نمود.

۱.۴.۳ تاریخ تفسیر شیعه

آندره ریپین در مقاله‌ای که به بررسی ژانر تفسیری شیعه می‌پردازد، مراحل از تاریخ شکل‌گیری تفاسیر شیعه را ذکر کرده و ویژگی‌های هر دوره را بر می‌شمارد (Rippin, 2014: 106-9)^{۱۷}.

۲.۴.۳ بررسی روش‌های تفسیری شیعه

کتاب «پژوهشی درباره اسلام شیعی: تاریخ، الهیات و فقه» (The Study of Shi'i Islam: History, Theology and Law)^{۱۸} شامل مجموعه مقالاتی از پژوهشگران مختلف غربی است که در این دوره گردآوری شده و با مقدمه‌ای از مئیر باراشر در بیان اصول و سبک تفسیری شیعه آغاز می‌گردد^{۱۹}.

رابرت گلیو در این دوره به بررسی هرمنوتیک متقدم شیعی و برخی فنون تفسیری منسوب به امامان شیعه به تحقیق پرداخته است. او در این پژوهش فنون تفسیری را از لابلای روایات تفسیری ائمه علیهم السلام در کتاب‌های تفسیری شیعه استخراج کرده

است. گلیو تفاسیر منسوب به امامان (تفسیر منسوب به امام جعفر صادق(ع) و امام حسن عسکری(ع)) را معتبر نمی‌داند و آن‌ها را بازتاب توسعه‌های بعدی در زمینه الهیات و عرفان می‌داند (گلیو، ۱۳۹۵، ب: ۲۵۹-۲۶۰).^{۲۰}

۳.۴.۳ مطالعات تطبیقی تفاسیر شیعه

مطالعات تطبیقی تفسیر شیعی از دیگر فعالیت‌هایی است که گرچه نمونه‌هایی از آن در اواخر دوره قبل هم وجود داشته است، در این دوره با جدیت بیشتری دنبال شده است. به‌عنوان نمونه‌ای از این کار می‌توان به پژوهش لیندا درویش (Linda Darwish) اشاره کرد که در بررسی حدود مسجد الحرام در آیه ۲۸ سوره توبه قرآن تبیین اصطلاح شرک و مشرک در قرآن، نظرات علامه طباطبایی، محمد جواد مغنیه و محمد حسین فضل الله را همراه با نظرات مفسران دیگری از دوران متقدم چون طوسی، طبرسی، فاضل مقداد و همچنین مفسرانی از دوران صفوی چون مقدس اردبیلی، ملا فتح الله کاشانی و فیض کاشانی در قالب مقاله‌ای به رشته تحریر در آورده است (Darwish, 2014: 289-290).

کتاب شخصیت‌های زن در قرآن و سنت: بررسی منابع عمده شیعه امامی در اسلام (Female personalities in the Qur'an and Sunna: examining the major sources of Imami Shi'I Islam) اثر راوند عثمان نیز سعی دارد تا شخصیت‌های زن موجود در قرآن و همچنین شخصیت‌های اسوه در سنت پیامبر(ص) (که شامل سه تن خدیجه الکبری(س)، فاطمه الزهرا(س) و زینب العقیله(س) می‌شود) (Osman, 2015: "Contents") را از منظر پنج مفسر شیعی قمی، طوسی، طبرسی، حویزی و علامه طباطبایی که در دوره‌های مختلف می‌زیسته‌اند بررسی کند (Ibid, pp. 8-9).

۴.۴.۳ مطالعات موردی تفسیر شیعه متقدم و متاخر

از میان تفاسیر شیعی، المیزان فی تفسیر القرآن علامه طباطبایی اثری است که بیشترین حجم مطالعات غرب را در سال‌های اخیر به خود اختصاص داده است. مقاله «المیزان پژوهی در غرب» گویای فراوانی این دسته از پژوهش‌ها است.^{۲۱} نمونه دیگر از مطالعه تفاسیر موردی شیعه کتاب بروس فاج (Bruce Fudge) در مورد مجمع‌البیان طبرسی است.^{۲۲}

تحسین تاوور (Tehseen Thaver) کسی است که پایان نامه دکتری خود را در مورد هرمنوتیک و روش تفسیری شیخ رضی به‌عنوان یک عالم شیعی با استفاده از تفسیر او یعنی

حقائق التاویل فی متشابه التنزیل نوشته است^{۳۳}. همچنین او در مقاله‌ای که در سایت کتابشناسی آکسفورد (oxfordbibliographies) موجود است به معرفی منابع (کتاب، مقاله، مجله) مفید برای آشنایی با تفسیر امامیه و ویژگی‌های آن می‌پردازد (Thaver, 2017). این منابع حاصل پژوهش‌های انجام گرفته در غرب در حوزه تفسیر شیعه و گویای سیل عظیم مطالعات غرب در این حوزه است.

۵.۴.۳ مباحثات قرآنی علمای شیعه در دوره معاصر

مباحث علوم قرآنی شیعه و نظرات علمای معاصر نیز از موارد دیگری است که در سال‌های اخیر توجه پژوهشگران غربی را به خود جلب کرده است. به عنوان نمونه می‌توان به مقدمه بیان آیت‌الله خویی اشاره کرد که توسط عبدالعزیز ساجدینا ترجمه شده است و به عنوان منبع خوبی برای شناخت نظرات علمای معاصر شیعه معرفی شده است ("Twelver Shi'i Tafsir": Thaver, 2012). همچنین قرآن در اسلام علامه طباطبایی نیز به عنوان کتابی برای درک تفاوت تفسیر و تاویل و برخی مباحث دیگر قرآنی شیعه معرفی شده است (Ibid). روش محمد باقر صدر در تفسیر قرآن و سبک تفسیر موضوعی قرآن او نیز مورد توجه قرار گرفته است (Ibid).

همچنین برای آشنایی با مباحثات کنونی قرآنی در میان علمای معاصر شیعه مطالعه کتاب‌های برخی پژوهشگران قرآنی معاصر شیعه همچون کتاب آفاق تفسیر آیت‌الله مهدوی راد، سیر تطور تفاسیر شیعه از آیت‌الله ایازی و همچنین تفسیر و تفاسیر جدید بهاء‌الدین خرمشاهی پیشنهاد شده است (Ibid).

به طور خلاصه ویژگی‌های پژوهشی این دوره را می‌توان به صورت زیر بیان کرد:

- فراوانی در تعداد پژوهش‌ها نسبت به دوره‌های قبل
- توجه بیشتر به هرمنوتیک تفسیری شیعه در دوره‌های مختلف تفسیر شیعه
- مطالعه موردی تفاسیر شیعه همچون المیزان، مجمع البیان و حقائق التاویل
- توجه به مباحثات قرآنی علمای معاصر شیعه در خصوص قرآن

۴. نتیجه گیری

همان‌طور که نتایج بررسی‌ها نشان دادند، در نیمه دوم قرن بیستم با جهش قابل ملاحظه‌ای در توجه به تفسیر شیعه روبرو شدیم که منشا جریان ممتدی در روند رو به رشد تعداد و تنوع موضوعات پژوهش‌های غرب در خصوص تفسیر شیعه شد. در کل می‌توان گفت در نیمه اول قرن بیستم، شیعه و تفسیر آن کاملاً در حاشیه دین اسلام و تفاسیر قرآن قرار داشت، به طوری‌که حتی در بسیاری از مطالعات همچون نگارش مدخل تفسیر از اولین نسخه دایرةالمعارف اسلامیه اشاره‌ای به تفسیر شیعه وجود نداشت. در میان مطالعات این دوره می‌توان به کتاب گرایش‌های تفسیری گلتسیر اشاره کرد که گرچه کاری ماندگار در عرصه تفسیر مسلمانان ارائه کرده است ولی منابع مطالعات او در مورد تفسیر شیعه و شیوه آن از منابع اهل سنت تامین شده است و لذا سبب سوء تفاهم‌هایی در غرب در خصوص سبک تفسیری شیعه شد.

در نیمه دوم قرن بیستم با رشد چشمگیر این دسته پژوهش‌ها و جهش در تعداد آن‌ها مواجه می‌شویم. وقوع انقلاب اسلامی ایران می‌تواند یکی از دلایل عمده جلب توجه غرب نسبت به شیعه و دیدگاه‌های آن باشد. همان‌طور که اشاره شد برخی از پژوهشگران از جمله اتان کلبرگ به این موضوع اشاره کرده‌اند.

با آغاز سال ۲۰۰۰ میلادی و نگارش دایرةالمعارف قرآن بیش از پیش توجه غرب را به تفسیر شیعه می‌توان ملاحظه نمود. این موضوع از نگارش مدخل مربوط به «تفسیر» و همچنین «تشیع و قرآن» در دایرةالمعارف قرآن که به جزئیات بیشتری در خصوص تفسیر شیعه پرداخته است مشهود است. همچنین نگارش مدخل‌هایی در رابطه با تفسیر شیعه، تفسیر فارسی و تفسیر اخباری و همچنین هرمنوتیک تفسیر شیعه در دایرةالمعارف ایرانیکا نیز دال بر این موضوع است. همچنین از این دوره پژوهش‌هایی چون بررسی و اعتبارسنجی برخی از تفاسیر منسوب به امامان شیعه همچون تفاسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع) و امام صادق (ع) نیز در برنامه‌های مطالعاتی قرار گرفته است. با وجود مطالعات گسترده در حوزه تفسیر شیعه اما همچنان استناد به تفاسیر قمی و فرات کوفی در شناخت روش تفسیر شیعه و عقیده به تحریف قرآن از جانب شیعه در پژوهش‌های غربیان وجود دارد، گرچه که اذعان دارند که در واقعیت شیعه همان قرآن اهل سنت را می‌خواند و به آن پایبند است.

در سال‌های اخیر (از ۲۰۱۰ تاکنون) شتاب بیشتری را نسبت به دوره‌های قبل در پژوهش‌های غرب در زمینه تفسیر شیعه شاهدیم. پژوهش‌های متعدد و متنوعی در خصوص

تاریخ تفسیر شیعه، روش‌های تفسیری شیعه، مطالعات تطبیقی تفاسیر شیعه و پژوهش‌های موردی در خصوص تفاسیر شیعه و همچنین مباحثات قرآنی علمای معاصر شیعه انجام گرفته است که آشنایی بیش از پیش غرب را با مقوله تفسیر شیعه نشان می‌دهد.

پی‌نوشت‌ها

۱ ایندکس اسلامیکوس کتاب فهرستی است حاوی اطلاعات کتابشناسی پژوهش‌های انجام گرفته به صورت مقاله و کتاب در حوزه مطالعات اسلامی که اولین بار توسط پیرسون (James Douglas Pearson) در سال ۱۹۵۸ چاپ شد. نسخه آنلاین ایندکس اسلامیکوس از طریق سایت انتشارات بریل قابل دسترسی است. نسخه آنلاین امکان جستجوی کتابها و مقالات نوشته شده را با کلید واژه‌های موضوعی و یا زمان انتشار اثر، زبان اثر و نوع آن (مقاله یا کتاب) و ترکیبی از آنها می‌دهد.

آدرس سایت:

<http://bibliographies.brillonline.com/browse/index-islamicus>

2 See. Semenov, A.A. (1927). "Vzglyad na koran v vostochnom ismailizme. (Le Coran au point de vue de l'isma'ilisme oriental)", *Iran (Akademiya Nauk SSSR) / Iran (Akademii Nauk CCCP)*, 1, 59-72.

3 See. Badshah Hussain, A. F. (1929). "An English Shiah Koran commentary", *Moslem World*, 19, 31-40.

4 See. Jeffery, Arthur (1936). "The Qur'ān readings of Zaid b. 'Ali", *Rivista degli Studi Orientali*, 16, 249-289.

Also See. Jeffery, Arthur (1940). "Further Qur'ān readings of Zaid b. 'Ali", *Rivista degli Studi Orientali*, 18, 218- 236.

5 See. Kohberg, Etan (1972). "Some notes on the Imamate attitude to the Qur'an", Source: Islamic philosophy and the classical tradition. Essays presented by his friends and pupils to Richard Walzer on his seventieth birthday. Ed. S. M. Stern, Albert Hourani and Vivian Brown, Columbia: University of South Carolina Press, 209-224

۶ مراجعه شود به :

Corbin, Henry (1991). "L'esoterisme et l'hermeneutique Le shi'isme duodécimain", in: *En Islam iranien*, Vol. 1, Paris: Gallimard, 186-218.

۷ برای رجوع به اصل مقاله نک.

Gleave, Robert (1998). "Shi'ite exegesis and interpretation of the Quran 4:24, in: Alan Jones(ed.), *University lectures in Islamic Studies*, Vol.2, p.79-112.

۸ برای مراجعه به ترجمه مقاله ر.ک.

بر اثر، مئیر (۱۳۹۵)، «درآمدی بر تفسیر شیعی»، مترجم: طباطبایی، محمد علی، در: تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی، به کوشش: طباطبایی، محمد علی، قم: دارالحدیث، صص ۲۵-۴۶.

۹ برای مراجعه به ترجمه مقاله ر.ک.

لاوسن، تاد (۱۳۹۵)، «سنت تفسیر در میان اخباری‌ها و تشیع رازوار صفوی»، (مترجم) حبیب‌اللهی، مهدی، در: (ویراستار) طباطبایی، محمد علی، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، قم: دارالحدیث، صص ۳۴۱-۳۴۶.

۱۰ برای مطالعه اصل مقاله نک.

Bar-Asher, Meir M. (2000). "The Quran Commentary Ascribed to Imam Hasan al-Askari", *Jerusalem studies in Arabica and Islam*, 24: pp. 358-79.

۱۱ برای مطالعه اصل مقاله نک.

See. Bar-Asher, Meir M. (1993). "Variant readings and Additions of the Imami-Shi'a to the Quran", *Israel Oriental Studies*, 13, 1993, pp. 39-74.

12 See. Gleave, Robert (2007). "Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the AkhbārīShī'ī School", Leiden: Brill.

13 Steigerwald, Diana. (2006). "TwelverShi'īTa'wil." In: Rippin, Andrew (Ed.), *The Blackwell Companion to the Qur'an*. 373-385.

همچنین برای مراجعه به ترجمه مقاله ر.ک.

پویزاده، اعظم، آگاهی، معصومه (۱۳۸۹). «بررسی مقاله تاویل از دیدگاه شیعه امامی»، قرآن پژوهی خاورشناسان، شماره ۹، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، صص ۱۱۹-۱۴۸.

14 See. Brunner, Reiner (2005). "Le question de la falsification du Coran dance l'exegesechitteduodecimaine", *Arabica*, LII/1-42.

برای ترجمه نک.

برونر، راینر «مسئله تحریف قرآن در تفاسیر اثناعشری»، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، قرآن‌شناسی امامیه در پژوهشهای غربی، دارالحدیث، قم: ۱۳۹۵، صص ۱۴۷-

15 See. Bar-Asher, Meir (1993). "Variant reading and additions of the Imami-Shi'a to the Quran", *Israel Oriental Studies*, 13, pp. 39-74.

Bar-Asher, Meir M. (2008). "Variant reading and additions of the Imami-Shi'a to the Quran", in: Luft, Paul; Turner, Colin (Ed.), *Shi'ism*, Vol. 2: Theology and Philosophy, London, Routledge, pp.86-113.

برای ترجمه ر.ک.

براشر، مئیر (۱۳۹۵)، «دگر خوانشها و افزوده های شیعه امامیه به قرآن»، در *قرآن شناسی امامیه در پژوهش های غربی*، به کوشش: طباطبایی، محمد علی، قم: دارالحدیث، صص ۱۰۱-۱۴۶.

16 Ayoub. Mahmoud (2004). "The speaking Quran and the Silent Qur'an: A study of principles and development of Imami Shi'i Tafsir", London: Routledge Curzon.

برای ترجمه آن ر.ک.

ایوب، محمود (۱۳۹۴). «قرآن ناطق و قرآن صامت: پژوهشی در اصول و تحولات شیعه امامی»، مترجم: محمدی ظفر، محمدحسن، در: *رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن*، اندروربین (ویراستار)، به کوشش: عباسی، مهرداد، تهران: حکمت، صص ۲۴۷-۲۶۹.

۱۷ برای ترجمه مقاله ر.ک.

ریبین، آندره (۱۳۹۵). «چگونه می توان تفسیر شیعی پیشامدرن را تعریف کرد؟»، مترجم: طباطبایی، محمد علی، در: *تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی*، به کوشش: طباطبایی، علی، قم: دارالحدیث، صص ۴۷-۷۴.

18 See. Daftari, Farhad (Ed.) (2014). *The Study of Shi'ism: History, Theology and Law*, London: I.B. Tauris & Co. Ltd.

19 See. Bar-Asher, Meir (2014). "Introduction", in: ed. (Daftari, Farhad), *The study of Shi'ism: History, Theology and Law*, London: L.B. Tauris, pp.79-93.

برای ترجمه نک. براشر، مئیر (۱۳۹۵). «درآمدی بر تفسیر شیعی»، در: *طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهشهای غربی*، قم: دارالحدیث، صص ۲۵-۴۶.

۲۰ برای مراجعه به اصل مقاله نک.

Gleave, Robert (2013). "Early Shi'i Hermeneutics: some Exegetical Techniques Attributed to the Shi'i Imams", in: Karen Bauer (ed.), *Aims, Methods and Contexts of Quranic Exegesis*, Oxford: Oxford University Press, pp.141-172.

۲۱ این پژوهش حاصل کار مجید دانشگر در دانشگاه اوتاگو (نیوزلند) است. نک.

<http://clisiel.com/al-mizan-fi-tafsir-al-quran>

۲۲ برای مراجعه به کتاب ر.ک.

Fudge, Bruce (2011). *Quranic Hermeneutics, al-Tabrisi and the craft of commentary*, New York: Routledge.

فصل سوم این کتاب در قالب مقاله ای ترجمه شده است:

فاج، بروس (۱۳۹۵)، «زبان و علم در مجمع البیان»، ترجمه: آخوندی یزدی، سعید، در: تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، به کوشش: طباطبایی، محمد علی، قم: دارالحدیث، صص ۲۹۵-۳۴۰.

23 See. Thaver, Tehseen (2013).” Ambiguity, Hermeneutics, And The Formation of Shi ‘i Identity in Al-Sharif Al-Radi’s (D.1015ce) Qur’an Commentary”, Chapel Hill.

کتاب‌نامه

ایوب، محمود (۱۳۹۴). «قرآن ناطق و قرآن صامت: پژوهشی در اصول و تحولات شیعه امامی»، ترجمه: محمدی ظفر، محمدحسن، رویکردهایی به تاریخ تفسیر قرآن، اندروپین (ویراستار)، به کوشش: عباسی، مهرداد، تهران: حکمت.

براشر، میئر (۱۳۹۵). الف، «تفسیر منسوب به امام حسن عسکری (ع)»، الله دادی، محمد، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، ۱۳۹۵، قم: دارالحدیث.

براشر، میئر (۱۳۹۵). ب، «دگر خوانش‌ها و افزوده‌های شیعه امامیه به قرآن»، طباطبایی، محمد علی، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، قرآن‌شناسی امامیه در پژوهش‌های غربی، ۱۳۹۵، قم: دارالحدیث.

بلاشر، رژیس (۱۳۷۸). در آستانه قرآن، رامیار، محمود، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
خولی، امین (۱۳۹۰). «تعلیق بر مدخل تفسیر از دایرةالمعارف اسلام ویرایش اول»، ترجمه: مرادپور، سمانه، ماه دین، سال ۱۴، شماره ۱۶۲.

رامیار، محمود (۱۳۹۰). تاریخ قرآن، تهران: امیرکبیر.
ریپین، اندرو (۱۳۸۶). «قرآن پژوهی در غرب»، ترجمه: آقایی، علی، خردنامه همشهری، شماره ۲۱.

گلنسیر، ایگناتس (۱۳۸۳). گرایش‌های تفسیری در میان مسلمانان، ترجمه: طباطبایی، ناصر، تهران: ققنوس.

گلیو، رابرت (۱۳۹۵). الف، «سنت تفسیری شیعه و تفسیر ایه ۲۴ سوره نساء»، ترجمه: امین، محمدرضا، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، قم: دارالحدیث.

گلیو، رابرت (۱۳۹۵). ب، هرمنوتیک متقدم شیعی: برخی فنون تفسیری منسوب به امامان شیعه، ترجمه: ولایتی کبابیان، مریم، در: طباطبایی، محمد علی (ویراستار)، تفسیر امامیه در پژوهش‌های غربی، قم: دارالحدیث.

Barasher, Meir M. (1999). "Exegesis in Shi'ism", Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-ii>, This article is available in print. Vol. IX, Fasc. 2. pp. 116-119.

Barasher, Meir M. (2004). "Shi'ism and the Qur'an", Encyclopedia of Quran, Ed: (McAuliffe, Jane), Vol 4, pp 593-604, Leiden: Brill.

- Carra de Vaux, B.(2012). "Tafsir", Encyclopedia of Islam: First Edition, BrillOnline.
- Corbin, Henry (1991). "L'esoterisme et l'hermeneutique." In: En Islam iranien, Vol. 1, Le shi'isme du odécimain by Henry Corbin, 186-218. Paris: Gallimard.
- Darwish, Linda (2014). "Defining the boundaries of sacred space: unbelievers, purity and the Masjid Al-Haram in Shi'i exegesis of Quran 9:28", Journal of Shi'a Islamic studies, Volume 7, No. 3.
- Gilliot, Claude (2002). "Exegesis of the Quran: Classical and Medieval", Encyclopedia of Quran, Ed: (McAuliffe, Jane), Vol2, pp 99-124, Leiden: Brill.
- Hamza, Feras; Rizvi, Sajjad; Mayer, Farhana (2008). An Anthology of Quranic commentaries, Volume 1: On the Nature of the Divine, London: Oxford University Press.
- Keeler, Annabel (1999). "Exegesis III: In Persian." Encyclopedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/exegesis-iii>, Edited by Ehsan Yarshater, This article is available in print. Vol. IX, Fasc. 2, pp. 119-123.
- Kohlberg, Etan (1987). "western Studies of Shi'a Islam", in: Kramer, Martin (ed.), Shi'ism: Resistance and Revolution, Boulder: Westview Press.
- Lawson, Tod (2003). "Hermeneutics of premodern Islamic and Shi'ite exegesis", Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/hermeneutics>, available in print Vol. XII, Fasc. 3, pp. 235-239.
- McAuliffe, Jane Dammen. (1991), Qur'anic Christians: An Analysis of Classical and Modern Exegesis, Cambridge University Press.
- Osman, Rawand (2015). Female personalities in the Quran and Sunnah: Examining the major Sources of Imami Shi'i Islam, New York: Routledge.
- Rippin, Andrew (2000). "Tafsir", in: Encyclopedia of Islam, Second Edition, Vol. 10, pp. 83-88, Leiden: Brill.
- Rippin, Andrew (2014). "What defines a Shi'i Tafsir? in: Daftari, Farhad, Miskini, Gordafarid (Ed.), The study of Shi'i Islam: History, Theology and law, London: L.B Tauris Publishers.
- Takim, Liyakat (2016). "The study of Shi'i Islam in western Academia", Shi'a Islamic studies, Vol. 9, No. 1.
- Thaver, Tehseen (2012). "Twelver Shi'i Tafsir", Oxford Bibliographies, <http://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195390155/obo-9780195390155-0144.xml>
- Tisdall, W, St. C. (1913). "Shi'ah addition to the Koran", Moslem World, volume 3, Number 3.
- Wielandt, Rtraud (2002). "Exegesis of the Quran: Early modern and Contemporary", in: Encyclopedia of Quran, Ed: (McAuliffe, Jane), Vol2, pp 124-142, Leiden: Brill.
- Index Islamicus Online:
<http://bibliographies.brillonline.com/browse/index-islamicus>